

ТРИ ПИСМА ДО ИВАН РАДОСЛАВОВ ОТ НИКОЛА ОБРЕТЕНОВ, ИВАН АНДОНОВ И АСПАРУХ ЕМАНУИЛОВ

Лилия Радославова-Попова

Двете писма—на Никола Обретенов и Иван Андонов, както е ясно от техния текст, са отговор на отправени от страна на Иван Радославов въпроси във връзка с биографията и личността на Захари Стоянов. Писмото на Аспарух Емануилов се отнася до чествуването петдесет години от смъртта на Захари Стоянов в Русе. Писмата се публикуват за пръв път. Правописът на писмата е осъвременен.

Литературният критик Иван Радославов не само високо цени творчеството на Захари Стоянов, той е негов възторжен почитател. В своите непубликувани спомени Ив. Радославов пише: „Тук ми попаднаха за пръв път и знаменитите „Записки по българските въстания“ на Захари Стоянов, които аз погълнах, не откъсвайки се няколко дена от тях. Те допринесоха извънредно много за подхранването и изострянето на патриотическото ми чувство. . .“, на друго място се отбелязва: „Книгите на Захари Стоянов „Четите в България“, Биографията на Хр. Ботев, издадените от него в няколко тома съчинения на Л. Каравелов направиха коренен преврат във вкуса ми към книгата. Те ми станяха настолни книги.“ Неговият интерес към Захари Стоянов не намали до края на живота му. Една от последните книги, които пожела да прочете, беше: „Четите в България“ от Захари Стоянов.

През 1929 г. Ив. Радославов публикува критичното есе „Захари Стоянов и неговите „Записки по българските въстания“ (Хиперион, VIII, кн. 5—6). През 1930 г. — „Първият български есеист“ (З. Стоянов — б. м.) в Хиперион, IX, кн. IX—X. През 1939 г. излиза с полемична статия-отговор по повод 50 години от смъртта на Зах. Стоянов (Заря, бр. 5489), а в архива на Ив. Радославов се намира писмо до СБП от 5. III. 51 г., в което съобщава, че е включил в личните си творчески планове една монография на Захари Стоянов, отделни материали от която също се намират в архива му.

За чествуване петдесет години от смъртта на Захари Стоянов, по напомняне и инициатива на Ив. Радославов, СБП решава да се устрои тържествено събрание. За докладчик е поканен Ив. Радославов.¹ Тържеството се е състояло на 17. IX. 1939 г. в салона на БАН, където Ив. Радославов произнася своето „възпоменателно слово“². Също такова тържествено чествуване с участието на Ив. Радославов е било устроено и в Русе, където е живял, работил и е бил погребан Захари Стоянов. На празненството са присъствували дъщерята на Зах. Стоянов и брат му Вичо Стоянов. Доклада си Ив. Радославов изнася и в други градове на страната.

¹ СБП. Писмо № 129/15. 8. 1939 г.

² Отпечатано в сп. Завети, г. VI, кн. 8—9.

От Никола Обретенев до Ив. Радославов

След няколко уводни думи Н. Обретенев дава около три страници спомени и сведения за личността на Захари Стоянов. В края на писмото съветва Ив. Радославов да се обърне и към друг стар революционен деятел Иван Андонов, най-вече известен от съвместната му борба със Захари Стоянов по Съединението.

Текст на писмото:

Господин Радославов,

В отговор на писмото Ви от 30. VII. 37, с което ме молите да Ви дам някои сведения относно личността на Захари Стоянов, пращам Ви днес тук приложените бележки, които са много накъсо скицирани, защото възрастта не ми позволява да дам нещо по-завършено. Дано обаче Ви послужи за Вашата работа.

Много се радвам, че Вие сте си сторили труд да дадете нещо като очерк за Захари Стоянов, който наистина е един голям българин във всяко отношение. Пожелавам Ви успех в работата.

Н. Обретенев

7. VIII. 37

Русе

СВЕДЕНИЯ ЗА З. СТОЯНОВ

Захари Стоянов беше природно интелигентен. Самообразованието си той почна от русенското читалище „Зора“, гдето аз бях библиотекар, и живееше в читалището и имаше възможност да чете всички вестници, книги, списания, които се издаваха на български както в Цариград, така и в Букурещ от Любен Каравелова и Ботйова. Той не само четеше, но запечатваше всичко в главата си.

През 1873 г. той беше повикан от Ради Иванов¹ за чиновник по Барон Хиршовата железница в Търново-Сеймен (сега Марица — б. м.), гдето всички говореха и пишеха на френски, и той в продължение на две години успя да изучи френския език, който му даваше възможност после да се ползува от френската литература. Всичките си познания той беше добил чрез постоянен и упорит труд при крайно лоши условия. Захари Стоянов беше човек със среден ръст, нямаше никакъв особен вид, отличаваеше се със своя жив темперамент и пъргавост. В компания той беше винаги весел и жизнерадостен, а с разказите си, когато описваше някоя случка, вмъкваше здрав хумор, затова винаги беше желан събеседник. Той беше истински и възторжен борец за свободата и напредъка на своята родина, в която борба той жертвуваше живота си като истински революционер. Твърд и постоянен в убежденията си, човек с желязна воля и характер, не се плашеше от никакви препятствия — те сякаш му даваха криле да ги преодолее. Бързо съобразяваше и можеше тутакси да отговори, когато спори. А когато пък полемизираше, за да отстоява идеите си, да брани свободата и независимостта на България, той беше неумолим и непоколебим в своята стияхия. За него не съществуваше по-скъпо нещо от свободата и независимостта на България, за която работи през целия си живот. Насилието и произвола на турците и изедниичите-чорбаджии той не само не можеше да търпи, но жестоко ги биуваше. Това продължи и след освобождението ни.

След въстанията в 1876 г. се срещнах със Захари Стоянов в Ловчанския затвор. Още като влязох в двора на затвора, той ме позна и тури пръста си на устата си, от което аз разбрах, че трябва да мълча. Аз се направих, че го не познавам, и когато ни изследваха пред мезлиша, всички казахме, че не го познаваме. Това му помогна да бъде освободен по недоказаност. Мене пратиха на заточение в крепостта Сан-Жан Д'Акр (Сирия) и когато се върнах в 1878 г., намерих Захари, вече съвсем изменен, назначен на служба, и в 1882 г. беше назначен за съдебен следо-

¹ Р. Иванов — другар на З. Стоянов от Русе, по-късно и-к станция в Южна България по Хиршовата железница, при когото З. Стоянов се укрива след неуспеха на Старозагорското въстание.

зател при Русенския окр. съд. В това време сестра ми Анастасия се върна от Москва, назначена за учителка [и] се ожени за Захарий Стоянов. Още същата година той написа брошурата „Искендер бей“, която се отнасяше за княз Батенберг, затова полицията почна да го търси, за да го арестува. Това беше през преврата. Тогава той отиде в Пловдив, където бяха събрани всичките наши политически мъже от Либералната партия; там той през 1885 г. състави комитета, който извърши Съединението, а след това се върна в Русе, гдето събра съчиненията на Любен Каравелов, които се издадоха от Наталия Каравелова.

В 1888 г. се засели в София, гдето редактираше в. „Свобода“. През 1889 г. отиде в Париж на изложението, но на 2-ий септември се помина там, отгдето тялото му беше пренесено в България и заровено в русенските гробища.

Неприятелите на Стамболов бяха пуснали версията, че Захарий Стоянов бил отровен от Стамболов, но това не е вярно, защото Захарий Стоянов страдеше от преди няколко години от болки в корема, която белест според тогавашните разбирания докторите наричаха „катар на червата“, и често имаше кризи. В Париж е бил викан най-знаменитият професор Шарко, който, като го прегледал, констатирал неизбежната смърт, защото било късно за лекуване. При пътуването за Париж компанията, с която пътувал по „български“, си зела за провизия за из пътя кошница със суджуци и пастърма, не липсвала и дамаджана с вино. В тази компания е бил и д-р Жечев, но никой не е обръщал внимание, защото и сам Захарий Стоянов не даваше внимание за здравето си и не се пазеше. Изглежда, че според сегашните разбирания на медицината, както твърдят докторите, З. Стоянов е умрял от гноен апендицит в разцвета на възрастта си, когато беше достигнал да бъде председател на Камарата и кореспондент на лондонския в. „Таймс“, за което му плащаха по 100 наполеона месечно. Той беше ценен повече в Европа, отколкото у нас в България.

От Захарий Стоянов остана само едно дете момиче, което се роди няколко месеца след неговата смърт.

В 1910 г. съпругата му замина с дъщеря си в Мюнхен да се учи, гдето се ожени за немец инженер механик през 1914 г., но по нещастие се разведе през 1921 г. и остана вдовица с едно дете момиче. Съпругата му се помина през 1927 г., дъщеря му, която също беше отишла в Мюнхен да учи дъщеря си, преди 2 години я ожени за един инженер по аеропланите, а тя живее лятно време в България, а зимно време в Мюнхен при дъщеря си.

Захарий Стоянов може да служи за пример на младото поколение във всяко отношение, но най-много със своята любов към род и родина и със своята готовност да се жертвува за нея. Той е една изключителна и голяма личност, която не може да се тури в рамките на делничния живот, една голяма светяща звезда на българския небосклон. Дано младото поколение вземе поука от неговия живот и дело!

Подробности по дейността на З. Стоянов по Съединението може да вземете от неговия приятел г. Иван Андонов, живущ в Пловдив.

Русе
7. VIII. 1937

Н. Т. Обретенов.

Към писмо № 2/ЦДИА, ф. 741, АЕ 25

От Иван Андонов до Ив. Радославов

Иван Андонов и Ив. Радославов се познават лично от Пловдив. Вероятно запознанството е станало по времето, когато Ив. Радославов работи в Пловдивската нар. библиотека, където чест гост му е Ив. Андонов. Обръщението на Ив. Андонов към Ив. Радославов е „приятелю“. Ив. Андонов съобщава кратки биографични сведения и дава библиография на произведенията на Зах. Стоянов.

Текст на писмото:

15 септември 1937

Иван Андонов

Пловдив

Приятелю Радославов,

Извинявам се, че не можах веднага да отговоря на писмото Ви, понеже съм болен от гангрена в левия крак, което ме държа на легло цяла година, едва сега, от няколко лена премина, та се чувствам по-добре.

Много се радвам, че сте се заели да пишете обширна биография на Захари Стоянов и ще бъда доволен, ако мога да Ви услужа с моите сведения за този голям български родолюбец и един от редките наши писатели, за когото френският писател и професор Луи Леже казва в надгробната си реч при пренасяне останките на З. Стоянов от Париж: „Захари Стоянов е не надминат досега български писател.“ Ако за Вас останат неизяснени някои въпроси, може да ме запитате когато обичате, аз с удоволствие ще Ви отговоря.

Предполагам, че сте чели всички съчинения на З. Стоянов, но все пак считам за дълг да Ви ги изброя, защото от тях можете да почерпите точни, подробни и обширни сведения за неговата биография:

1. Трите тома на българските въстания.
2. Дякон Левски.
3. Четите на Филип Тотю, Панайот Хитов и Х. Димитър.
4. Христо Ботев като бунтовник.
5. Христо Ботев като поет.
6. Чардафон Велики — по Съединението.
7. В. „Борба“ и 1 брой „Самозащита“.
8. „9 Август 1886 г.“ и „Коронованите глави“ по детронирането на Батенберг.
9. Редактирания от него в „Свобода“ от 1886 до IX. 1889 г., в която година и почина като председател на Нар. събрание.

Аз се запознах с него в 1875 г. за пръв път с него (sic) в Стара Загора на 1 септември при Стамболова, той влезе в четата на Стамболова, и като я разпръснах, той избяга от Търново-Сеймен, дето беше чиновник по Хиршовата железница, а през есента заобиколи родопските села и оттам в Пловдив, с. Царацово, заедно с Бенковски, Волов и Икономов отиде и взе участие в Априлското въстание в Панагюрище.

З. Стоянов е родом от с. Медвен, Котленска околия. Бил овчар при баща си и после избягал в Русе, дето е служил като разсилен в Русенското читалище при Никола Обретенов. След Освобождението той е издавал в Русе в. „Борба“ и понеже писал против Свищовския преврат по суспендиране на Конституцията, издал книгата „Искендер бей“ (Княз Батенберг), затова бил изгонен от Северна в Южна България и се установил като емигрант заедно с Каравелов и Славейков в Пловдив през 1882 г. Тогава в Русе се оженил за дъщерята на баба Тонка, Анастасия, сестра на Никола Обретенов.

През 1882—1883—1885 г. другарувахме в една канцелария, той като съдебен следовател, а аз като помощник-прокурор.

В комитета за Съединението той беше председател, а аз секретар. На 1 септември 1889 г. бяхме отишли двамата заедно в Париж за изложението, където той почина от болестта рак в стомаха и дванадесетопръстника.

Подробности по нашето другаруване и смъртта му в Париж ще намерите в моята книга „Съединението“, издадена в 1929 г., която книга Ви пращам с пощата.

С поздрав

Ив. Андонов

От Аспарух Емануилов¹ до Ив. Радославов

Писмото осведомява за подробната програма на проектираното чествуване в Русе по повод 50 години от смъртта на Зах. Стоянов.² В организирането активно участие взема Асп. Емануилов.

Текст на писмото:

Аспарух А. Емануилов

адвокат

Русе

Русе, 27 септември 1939 г.

Уважаеми г. Радославов,

Дядо Никола Т. Обретенов ми предаде Вашето писмо до него от 18 т.м. с молба да Ви отговоря вместо него и да Ви съобща, че той като стар човек не може нито да вземе инициатива, нито да се погрижи за организиране празненството за Захари Стоянов. Той възлага тази работа на нас по-младите и се извинява пред Вас. За сърдечните благопожелания и поздрави много Ви благодарим и моли да бъдете любезен да приемете и Вие неговите сърдечни поздрави, както и възторга му от Вас за Вашата дейност да реабилитирате личността и делото на покойния З. Стоянов, който и според него е почти бил забравен.

След това писмо, дадено ми от дядо Никола Обретенов, получих и аз отправеното до мен Ваше писмо от 20 т. м., за което Ви благодаря и изказвам своето доволство за вниманието и Вашата акуратност. Както аз, така и г-жа Захаринка З. Стоянова-Громбах³ Ви благодарим за сърдечните поздрави; приемете такива поздрави и от нейна страна. Тя се много радва, че ще дойдете в Русе и ще има възможност да се срещне с Вас.

Както Ви писах, аз заедно с тукашното Просветно дружество на учителите вземахме решително инициативата за празненството в своите ръце и наредихме следната програма, която имам удоволствието да ви съобща: празненството ще стане на 13 октомври т. г. (петък) от 6.15 ч. сл. обед до 8.15 ч., а евентуално и до 9 ч. и с него ще се открие Народният университет при Просветното дружество в Русе. Откриването ще стане от ръководителя на Народния университет — нашия литератор г. Николай Кънев, учител по литература в тукашната мъжка гимназия, с когото добре сте се познавали. След това проектираме нашият тукашен добър железничарски хор да изпълни няколко подходящи номера — това правим, за да ангажираме железничарите, защото и те искат да се отерамят към покойния Захари Стоянов като бивш техен другар от Хиршовата железница от преди Освобождението. След това ще държите Вие Вашата реч, която смятаме да трае не по-малко от 1 час; ще ми съобщите темата, която според мен ще е живота и делото на З. Стоянов. Във всеки случай добре е да ми пишете как да я афишираме. След Вашата реч двама артисти от нашия общински театър начело с директора г. Тачо Танев ще рецитират страници от записките на З. Стоянов; те предпочитат да четат това, което артистите от Народния театър са чели на софийското празненство. Аз си спомням, че едното четене е било за баба Тонка, а второто не знам какво е било; Вие бъдете добър да ми съобщите, за да го имаме пред вид, макар че евентуално можем да подберем и други четива. Най-накрая смятаме да бъдат казани няколко думи от страна на железничарите и да закрием празненството с техния железничарски хор. Ще поканим в празненството да вземат участие и туристите от тукашното дружество, защото се счита, че З. Стоянов е един от най-първите български туристи: в неговата гробница аз намерих положен венец при погребението му, на лентата на който имаше надпис: „На добрия български турист З. Стоянову“.

¹ Аспарух Емануилов е русенски адвокат — далечен родственик на Зах. Стоянов. Правил е проучвания върху архивното наследство на Зах. Стоянов. Издал е под своя редакция „Захари Стоянов — неиздадени съчинения“, 1943 г.

² С писмо от 18. IX. 1939 г. (арх. на Ив. Р.) от Асп. Емануилов и от името на Просветното дружество в гр. Русе за докладник на тържественото събрание е поканен Ив. Радославов.

³ Дъщерята на З. Стоянов.

Захари Стоянов е бил дълго време съдия и съдебен следовател, за която му кариера аз давам статия с подробни бележки. Тази статия пратих на Вичо Стоянов за поместване в специалния лист за З. Стоянов, който той тъкми да издава, но още не е издал — той закъсня твърде много с тази работа.¹ Издаването на този лист той трябваше да предаде в други ръце, предимно във Вашите и тия на Писателския съюз, но от какви съображения се е ръководил, не зная, той завардил издаването на листа за себе си. Тази моя статия ще публикувам и в тукашните вестници, за да обърна вниманието на нашите съдии и адвокати върху З. Стоянов и да ги приобща към нашето празненство. Аз разкривам, че З. Стоянов е бил отличен конституционалист и познавач на международното право, а заедно с това и един отличен правник, ако и да е бил без образование. В неговата библиотека намирам капитални юридически съчинения, които той отлично шудирал. Ако се наложи и ако има време, може и аз да поговоря 10—15 мин. за З. Стоянов като правник, та да го осветлим и откъм тази страна, разбира се, пак във връзка с неговата политическа концепция и дейност.

На 15 октомври т. г. (10 30 ч. пр. обед) — неделя, смятаме да уредим панихида в съборната църква Св. Троица и оттам тържествено шествие до гробницата му с участието на военната музика, може би хор, военните, ученички и ученици от двете гимназии и поканеното гражданство. Това искаме да направим, за да наместим в празненството по-активно военните и учениците, както и да обърнем по-голямо внимание на гражданството. При гробницата ще държи реч председателят на Просветното д-во учителят Васил Делиганев, който има силен и хубав глас и може прекрасно да говори на открито, а в църквата при панихидата ще говори нашият дядо владика Михаил, който даде съгласието си пред мен. Аз сам не обичам много официалните празненства, но за случая това е повече от хубаво, за да направи по-голям шум, както Ви казвам по-горе.

По тия съображения ние решихме празненството да стане на 13 октомври т. г. с една вечер за покойния вместо утро, още повече, че в Русе подобни инициативи по-добре се посещават надвечер в делнични дни, отколкото сутрин в празнични дни. Празненството ще бъде в салона на нашия Общински театър. Разбира се, на него ще бъдат поканени заедно с гражданството и учениците и учениците от горните класове на двете гимназии.

От 15 години редактирам на нашата Русенска популярна банка един малък вестник „Кооперативен бюлетин“, който използвам сега за З. Стоянов, като давам повече материал за него. Вестникът е под печат и тия дни ще излезе. Прашаме го на нашите 4000 членове безплатно и чрез него ще направим една хубава агитация за празненството. Щом излезе, ще Ви пратя.

По вашето идване, ако не пътувате безплатно, Просветното д-во ще Ви заплати пътните разходи, евентуално ще Ви даде и още нещо. Пишете на мен интимно и открито, без да се стеснявате, какво желаете да Ви се плати, та аз сам да уредя с Просветното д-во този въпрос. Искаме да бъдем точни и Вие да останете доволен от Вашето идване в Русе.*

¹ Вичо Стоянов издава специалния брой за З. Стоянов през ноември същата година (1939) в София.

* Дотук свършва страницата — без подпис, от което трябва да съдим, че писмото има продължение. Не можахме да го открием (бел. — Л. Р.).